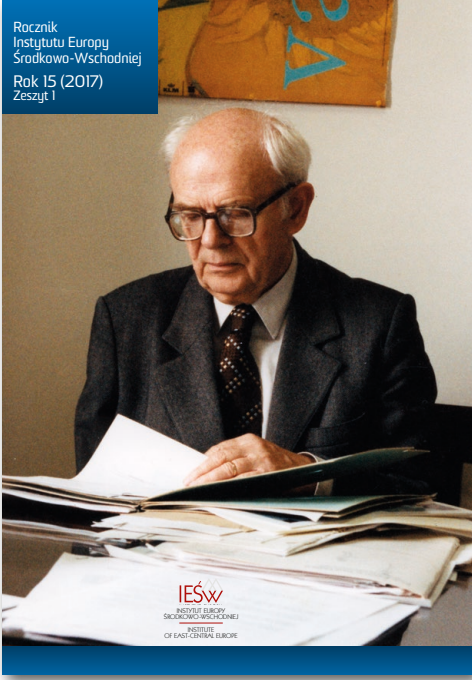

Rocznik
Instytutu Europy
Środkowo-Wschodniej
Rok 15 (2017)
Zeszyt 1

Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (Yearbook of the Institute of East-Central Europe)

Szczegóły publikacji oraz instrukcje dla autorów:

<http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/index.php>

ISSN 1732-1395

Między polityką a przemilczeniem – pamięć o Zagładzie na Białorusi 1991-2017

Roman Romantsov^a

^a Instytut Europy Środkowo-Wschodniej

Opublikowany online: 07.05.2018

Sposób cytowania: R. Romantsov, *Między polityką a przemilczeniem – pamięć o Zagładzie na Białorusi 1991-2017*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 15 (2017), z. 1, s. 43-68.

„Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” („Yearbook of the Institute of East-Central Europe”) jest kwartalnikiem. Poszczególne teksty bądź całe zeszyty publikowane są w języku polskim lub angielskim. Na liście czasopism punktowanych Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” uzyskał bardzo wysoki wynik – 14 punktów. Jest również uwzględniony w bazach ICI Journals Master List, Central and Eastern European Online Library, BazEkon oraz ERIH PLUS.

Roman Romantsov

Między polityką a przemilczeniem – pamięć o Zagładzie na Białorusi 1991-2017

**Between politics and silence – the memory of the Holocaust
in Belarus 1991-2017**

Abstract: The article presents the analysis of the Holocaust in the memory policy in Belarus in 1991-2017. In the paper there was analyzed the policy of the President and Ministry of Education to the Holocaust. The article describes the activities of non-governmental institutions and museums in the protection of the Holocaust memory. The author characterizes how Holocaust memory is reflected in documentary films and contemporary art.

Keywords: politics of memory, Holocaust, Belarus, memory studies, Jews minority.

Takie pomniki to nie tylko hołd ofiarom...

Z przemówienia Prezydenta Białorusi Aleksandra Łukaszenki
podczas otwarcia miejsca pamięci „Trościeniec”, 22 czerwca 2015¹

Artykuł stanowi próbę analizy polityki pamięci wobec kwestii upamiętnienia Zagłady na Białorusi. Podstawową tezę badawczą jest twierdzenie, że polityka realizowana przez władze na Białorusi wpływa na obecność pamięci o Zagładzie w pamięci zbiorowej. W zaprezentowaniu tematu pomocne będą odpowiedzi na następujące pytania badawcze: Jak w dyskursie politycznym zmieniał się postrzeganie Zagłady? W jaki sposób instytucje tak państwowe, jak i niepaństwo-

1 *Президент принял участие в открытии мемориального комплекса „Троścенец”*, <https://www.youtube.com/watch?v=3Qo6clTmgy8> [10.12.2017].

we wpływają na kształtowanie pamięci o Zagładzie? Jaką rolę instytucje te odgrywają w kwestii obecności pamięci o Zagładzie w pamięci zbiorowej? Jak Zagłada jest reprezentowana w kinie, malarstwie oraz sztuce alternatywnej?

Stosowane w artykule pojęcie „pamięć zbiorowa” rozumiem jako obrazy i wyobrażenia na temat przeszłości, które należą do świadomości pewnej grupy społecznej. Na pamięć zbiorową wpływa wiele czynników, wśród których najważniejsze to pamięć indywidualna mieszkańców oraz polityka pamięci prowadzona przez państwo². Pojęcia „polityka pamięci” oraz „polityka historyczna” uważam za równoznaczne i postrzegam je w kategoriach działań instytucji państwowych podejmowanych w celu kształtowania pamięci zbiorowej³. W tym tekście „Zagłada” Żydów na Białorusi odnosi się do określenia prześladowania i eksterminacji społeczności żydowskiej na terenie Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSRR) w latach 1941-1944, której dokonali naziści oraz ich pomocnicy⁴. Ramy geograficzne artykułu wyznaczają granice Republiki Białoruś od 1991 roku.

1 Zagłada Żydów na terenie Białorusi

1. Społeczność żydowska w BSRR w 1941 roku stanowiła 12,8% ogółu ludności, czyli ponad 1 mln osób⁵. Najwięcej Żydów mieszkało w miastach. Przykładowo, w obwodzie mińskim do wybuchu II wojny światowej Żydzi stanowili prawie 30% mieszkańców. W 1959 roku ludność żydowska stanowiła około 1,8% wszystkich mieszkańców BSRR⁶. Po wkroczeniu wojsk niemieckich na teren Białorusi pierwszych masowych mordów dokonano w lipcu i sierpniu 1941 roku w zachodnich

2 A. Stolarz, „Dzielenie się pamięcią”. *Praktyka i teoria historii mówionej*, Lublin 2016, s. 58; M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, przeł. M. Król, Warszawa 2008; B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć*, Warszawa 2006, s. 44-45.

3 A. Миллер, *Россия: власть и история*, „Pro et Contra” 2009, № 3-4, s. 8; Г. Касьянов, *К десятилетию Украинского института национальной памяти (2006-2016)*, „Historians.in.ua”, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiju-ukrainskogo-institutu-natsional-noj-pamyati-2006-2016> [14.07.2017].

4 M. Adamczyk-Garbowska, H. Duda, *Terminy „Holokaust”, „Zagłada” i „Shoah” oraz ich konotacje leksykalno-kulturowe w polszczyźnie potocznej i dyskursie naukowym*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, red. K. Pilarczyk, Warszawa 2003, t. 3, s. 237-253.

5 Л. Смиловицкий, *Катастрофа евреев в Белоруссии*, Тель-Авив 2000, s. 27.

6 Tamże, s. 32.

obwodach. Szybka ofensywa Wehrmachtu w głąb Rosji spowodowała, że eksterminacja Żydów miała miejsce we wschodnich obwodach BSRR, po czym ponownie – w obwodach zachodnich⁷. Dane dotyczące liczby ofiar Zagłady różnią się od siebie w zależności od źródła. Emmanuel Ioffe stwierdza, iż w granicach BSRR po 1939 roku, czyli wraz z Białorusią Zachodnią oraz Białymstokiem, zamordowanych zostało 946 tys. osób, natomiast Raul Hilberg uważa, że liczba ofiar Zagłady to około 1 mln ludzi⁸. Po wojnie społeczność żydowska Białoruskiej Republiki była nieliczna i straciła wiele ze swojego dziedzictwa⁹.

2. Pamięć o Zagładzie w Radzieckiej Białorusi

Pierwsze próby upamiętnienia ofiar podjęto od razu po zakończeniu II wojny światowej. Przy czym wszelkie inicjatywy memorializacji pochodziły wówczas od społeczności żydowskiej. W 1947 roku w wąwozie „Jama” w Mińsku, na miejscu rozstrzelania Żydów, odsłonięto obelisk autorstwa Mordechaja Spriszena. Na pomniku znalazł się tekst po rosyjsku i w jidysz pióra poety Chaima Maltinskiego: „Błogosławionej pamięci i po wieczne czasy pięciu tysiącom Żydów, którzy zginęli z rąk zaprzysięgłych wrogów ludzkości – faszystowsko-niemieckich zbrodniarzy 2 marca 1942 r.”. Takie inicjatywy społeczności żydowskiej spotkały się z ostrą reakcją władz, które zastosowały represje wobec jej najbardziej aktywnych przedstawicieli. Maltinski został aresztowany w 1949, a Spriszen w 1952 roku¹⁰. Wyodrębnienie Żydów jako osobnej grupy ofiar nie było zgodne z radziecką polityką pamięci wobec ofiar II wojny światowej. Dodatkowo trwająca wówczas w Związku Radzieckim kampania antysemita nie sprzyjała powstawaniu kolejnych projektów memorializacji¹¹.

7 И. Арад, *Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945)*, Иерусалим 2004, s. 197, 218.

8 Л. Смиловицкий, *Катастрофа евреев*, s. 29; M. Gilbert, *Atlas of the Holocaust*, Macmillan, 1982, s. 85; Е. Розенблат, И. Еленская, *Евреи Белоруссии: основные тенденции демографических изменений в XX в.*, https://idun.urfu.ru/fileadmin/user_upload/site_15413/Seminar_po_cerkovnum_knigam/Rozenblat.pdf [20.11.2017].

9 Л. Смиловицкий, *Катастрофа евреев*, s. 39.

10 С. Спришен, *Черный обелиск. К истории создания Мемориала на Минской Яме*, „Уроки Холокоста: История и современность”, <http://mb.s5x.org/homoliber.org/ru/uh/uh010504.shtml> [09.10.2017].

11 Л. Смиловицкий, *Катастрофа евреев*, s. 282.

Zmiany polityczne w ZSRR po 1953 roku spowodowały przemiany w polityce historycznej. W latach 60. upamiętniano miejsca związane z masowymi mordami podczas II wojny światowej, a nowe władze radzieckie dążyły do ukształtowania koncepcji upamiętnienia ofiar II wojny światowej. W polityce pamięci popularyzowano zbiorowy obraz ofiar i unikano określeń etnicznych czy narodowych. W napisach na tablicach, obeliskach i pomnikach używano sformułowań typu: „bezbronna ludność”¹², „ofiary faszyzmu”. W większości napisy były sporządzane w języku rosyjskim lub białoruskim¹³.

Kolejne próby upamiętnienia Zagłady Żydów łączą się z końcem lat 80. Dzięki wsparciu białoruskiej społeczności żydowskiej, a także pomocy finansowej zagranicznych organizacji żydowskich, przede wszystkim ze Stanów Zjednoczonych i z Izraela, pojawiło się wówczas w przestrzeni publicznej znacznie więcej miejsc upamiętniających Zagładę¹⁴.

3. Polityka pamięci we współczesnej Białorusi wobec pamięci o Zagładzie

Rozpad Związku Radzieckiego oraz utworzenie niepodległej Białorusi stworzyły możliwości kształtowania podstaw nowej polityki pamięci. W okresie od 1991 do 1994 roku w polityce pamięci władze skupiły się na wzmocnieniu tożsamości Białorusinów, co próbowano osiągnąć przez popularyzację białoruskiej idei narodowej i dystansowanie się od radzieckiej i rusofilskiej narracji¹⁵. Brak zainteresowania władz upamiętnieniem Zagłady skutkowało aktywizacją inicjatyw organizacji niepaństwowych, które miały na celu ochronę pamięci o tym tragicznym wydarzeniu. Przy wsparciu finansowym zagranicznych instytucji, społeczność białoruskich Żydów organizowała wznoszenie pomników upamiętniających ofiary Zagłady. Władze co prawda nie angażowały się w te inicjatywy, ale też nie przeszkadzały w ich realizacji.

12 W języku rosyjskim na określenie ofiar cywilnych używano zwrotu *мирные граждане* – dosłownie „spokojni obywatele” albo „niewinni obywatele”.

13 Л. Смилевичкий, *Катастрофа евреев*, s. 282-284.

14 Tamże.

15 Г. Саганович, *Историческая политика в постсоветской Беларуси*, „Русский вопрос”, http://www.ruskiivopros.com/ruskii_vopros.php?pag=one&id=278&kat=5&csl=42 [09.11.2017]; Z. Szybicka, *Historia Białorusi 1795-2000*, Lublin 2002, s. 449-451.

W 1994 roku na Białorusi miała miejsce zmiana systemu politycznego. Prezydentem został Aleksander Łukaszenko. Dzięki słabej opozycji oraz aktywności swoich zwolenników Łukaszenko udało się stworzyć państwo z silną władzą prezydencką. Głowa państwa od tego czasu ma duży wpływ na politykę wewnętrzną i zagraniczną kraju. Oczywiście jest fakt, że prezydent Białorusi wywiera również przemożny wpływ na kształtowanie oficjalnej polityki pamięci. Z kolei Ministerstwo Kultury oraz Ministerstwo Edukacji realizują ją zgodnie z wytycznymi prezydenta.

Łukaszenko do dziś wykorzystuje w polityce historycznej upamiętnienie ofiar Zagłady w celu poprawienia stosunków Białorusi z Izraelem, Unią Europejską oraz ze Stanami Zjednoczonymi. W latach 2000-2001 sfinansował z własnego Funduszu przebudowę miejsca pamięci „Jama”, a następnie uczestniczył w jego uroczystym otwarciu¹⁶. Demonstrując przychylność wobec polityki upamiętnienia Zagłady, Łukaszenko tym samym kreował pozytywny obraz Białorusi na arenie międzynarodowej. W 2008 roku w kontekście polepszenia stosunków z Unią Europejską wziął udział w obchodach 65. rocznicy likwidacji mińskiego getta. Wygłaszając przemówienie, podkreślił, że pamięć o Zagładzie będzie chroniona na Białorusi, i zapowiedział otwarcie kolejnego miejsca pamięci ofiar wojny w Małym Trościeńcu, gdzie znajdował się obóz nazistowski. Obchody 65. rocznicy likwidacji mińskiego getta w 2008 roku były połączone z organizacją wystawy malarzy i pokazem filmów dokumentalnych dotyczących Zagłady i radzieckiego ruchu partyzanckiego¹⁷. W tym samym roku władze w Mińsku, w porozumieniu z organizacjami pozarządowymi, zaplanowały wzniesienie w miejscach rozstrzeliwań Żydów kilku tablic upamiętniających te zbrodnie. Analizując przemówienie Łukaszenki, można zauważyć, że w jego narracji obecna jest radziecka tradycja określania ofiar Zagłady. Używa on sformułowań typu: „radziecki naród”, „obywatele”, „nasi ludzie”, a zamiast terminów „Zagłada”, „Holokaust” czy „Shoah” odwołuje się do pojęcia „ludobójstwo”. W polityce historycznej Łukaszenki, mimo że prezydent deklaruje

16 А. Портнов, *Отрѣх памятникх жертвам Холокоста. Размышления к 9 мая*, „Уроки истории”, <http://urokiistorii.ru/article/1547> [10.11.2017].

17 *Сегодня исполняется 65 лет со дня уничтожения последних узников Минского гетто*, „Деловая газета”, 21.10.2008, <http://bdg.by/news/society/897.html> [10.10.2017].

zmiany w stosunku do upamiętnienia ofiar Zagłady, nadal dominuje radziecka wizja memorializacji, zarówno wielkiej wojny ojczyźnianej 1941-1945, jak i Zagłady¹⁸.

Problemy z upamiętnieniem ofiar Zagłady dobrze pokazuje historia Maszy Bruskiны – młodej działaczki, żydowskiego pochodzenia, związanej z radzieckim podziemiem. 26 października 1941 roku Masza wraz z Kirilem Trusem i Wołodią Szczerbacewiczem została powieszona w Mińsku przez nazistów. Przy wejściu do fabryki drożdży, gdzie dokonano tej publicznej egzekucji, w 1967 roku umieszczono tablicę upamiętniającą. Wyrzeźbiono na niej twarze trzech osób, ale podpisano tylko dwie: Trusowa i Szczerbacewicza. Masza Bruskiна była oznaczona jako „nieznana dziewczyna”. Tymczasem imiona i nazwiska wszystkich ofiar tej zbrodni były znane już w 1946 roku. Ponadto pod koniec lat 60. przeprowadzono śledztwo dziennikarskie, które potwierdziło prawdziwość tych danych, a w 2006 roku pomnik Maszy Bruskiны postawiono w Izraelu. Władze Białorusi przez długi czas nie były zainteresowane upamiętnieniem działaczki i nie podejmowały w tym kierunku żadnych inicjatyw. Dopiero w 2008 roku usunięto z tablicy napis „nieznana dziewczyna” i dodano jej imię i nazwisko. Fotografia dokumentująca powieszenie działaczki podziemia: Trusa, Szczerbacewicza i Bruskiны znajduje się w Muzeum Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w Mińsku, mimo tego instytucja ta przed długi czas ignorowała konieczność upamiętnienia Maszy. Podpis pod fotografią aż do 2012 roku nie zawierał imienia i nazwiska działaczki¹⁹. Główna przyczyna polityki milczenia i ignorowania sprawy upamiętnienia Maszy Bruskiны związana była z radzieckim podejściem do memorializacji ofiar II wojny światowej oraz z tym, że władze nie chciały wyeksponować jej żydowskiego pochodzenia²⁰. Tak skomplikowany i długi proces upamiętnienia Maszy Bruskiны świadczy o tym, że słu-

18 A. Браточкин, *Память о Холокосте и нациостроительство в Беларуси и Украине (итоги 2000-х гг.)*, „Перекрестки” 2013, № 1-2, s. 67-68; *Глава государства принял участие в церемонии возложения венков в память 65-летия трагедии Минского гетто*, http://president.gov.by/ru/news_ru/view/glava-gosudarstva-prinjal-uchastie-v-tseremonii-vozzozhenija-venkov-v-pamjat-65-letija-tragedii-minskogo-getto-2883/ [10.11.2017].

19 М. Нордштейн, *Маша Брускина, которую хотели забыть*, „Исрагео”, <https://isrageo.wordpress.com/2012/10/25/bruskina/> [11.12.2017].

20 N. Tec, D. Weiss, *A Historical Injustice: The Case of Masha Bruskiна*, „Holocaust and Genocide Studies”, vol. 11, 1997, issue 3, s. 370, 366-377.

żyło to celem politycznym – stworzeniu w odpowiednim momencie w środowisku międzynarodowym pozytywnego wizerunku Białorusi i zademonstrowaniu, że w polityce historycznej państwa wobec Zagłady nastąpiła zmiana²¹.

Innym przykładem realizowania polityki pamięci jest upamiętnienie ofiar nazistowskiego obozu w Małym Trościeńcu. Podczas II wojny światowej wymordowano tam przedstawicieli różnych grup społecznych, w tym Żydów z zagranicy. W latach 60. władze radzieckie stworzyły w Małym Trościeńcu miejsce pamięci poświęcone zabitym jeńcom, partyzantom i ludności cywilnej – Żydzi jednak nie zostali wyodrębnieni tam jak osobna grupa ofiar. Po 1991 roku pojawiły się inicjatywy renowacji i rozbudowania miejsca pamięci. Na terenie obozu koncentracyjnego ustawiono kilka stel upamiętniających ofiary. Budowę nowego pomnika poparł prezydent, a koszty przedsięwzięcia pokryły władze Mińska oraz zagraniczne instytucje, głównie niemieckie. Ostatecznie w 2015 roku Łukaszenko odsłonił nowy pomnik w miejscu byłego obozu. Analizując jego przemówienie podczas otwarcia, można zauważyć, że mimo upływu czasu w narracji prezydenta niewiele się zmieniło – nadal Żydów zamordowanych w obozie nie wyodrębniano ze zbiorowego wizerunku ofiar, które określano przy użyciu radzieckiej leksyki jako „ofiary”, „naród białoruski”²².

Polityka pamięci wobec upamiętnienia Zagłady prowadzona jest również przez władze lokalne, niestety nie jest ona realizowana konsekwentnie. Przykładem może być historia pomnika ofiar Zagłady, który w 2003 roku wzniesiono w małej miejscowości Mozyr. Było to możliwe dzięki inicjatywie organizacji żydowskich i ich finansowemu wsparciu. Na postawienie pomnika negatywnie zareagowały władze lokalne. Doszło do jego likwidacji, ponieważ uznano, że został „zbudowany nielegalnie”. Reorientacja Łukaszenki w kwestii upamiętnienia Zagłady w latach 2008-2009 spowodowała po pewnym czasie zmianę sytuacji: władze Mozyra w 2010 roku ponownie musiały wziąć udział w opracowaniu projektu i odsłonięciu nowego pomnika. Przy tym na tablicy pamiątkowej umieszczono napis „miejsce samospa-

21 П. А. Рудлінг, *Непрыкмэтны генацыд: Халакост у Беларусі, „Arche”* 2013, № 2, s. 137.

22 *Выставка „Лагерь смерти Тростенец. История и память”*, „Уроки истории XX век”, 17.03.2018, <http://urokiistorii.ru/article/53715> [11.12.2017].

lenia bezbronnej ludności”. W taki sposób władze przemilczały wyjątkowo tragiczną historię tutejszych Żydów. Nowy napis, w którym zamiast „bezbronnej ludności” upamiętniono już Żydów, pojawił się w 2011 roku²³.

Nieco inna sytuacja miała miejsce we wsi Dokszyce (obwód witebski), gdzie w 2008 roku z inicjatywy przedstawiciela miejscowych władz Olega Pinczuka oraz przy wsparciu finansowym towarzystwa Voluntas i obywatela Stanów Zjednoczonych Aarona Ginzburga postawiono kamienie upamiętniające rozstrzelanych Żydów. Na kamieniach tych zaznaczono w języku angielskim i białoruskim, że pomnik jest poświęcony „zamordowanym Żydom”²⁴. Z kolei we wsi Korma (obwód homelski) w 2017 roku władze współorganizowały postawienie pomnika poświęconego ofiarom Zagłady. Ze wsparciem finansowym ponownie wystąpiło towarzystwo Voluntas²⁵.

Wśród inicjatyw upamiętnienia ofiar Zagłady zdarzają się też kontrowersyjne przykłady. Tak we wsi Petryków (obwód homelski), gdzie większość ofiar II wojny światowej stanowili Żydzi, w 2014 roku przy udziale władz wzniesiono monument „ofiarom faszyzmu”. Nad obeliskiem wyrzeźbiono – prawosławny krzyż²⁶. Takie przykłady pokazują, że upamiętnienie ofiar Zagłady w małych miejscowościach nie jest priorytetem władz w kreowaniu polityki historycznej. Dla prezydenta Białorusi miejsca pamięci i pomniki ofiar II wojny światowej to tylko jeden ze sposobów na kształtowanie narodowej tożsamości na podstawie zbiorowego wizerunku ofiar. Wyodrębnienie Żydów jako osobnej grupy podważa przyjęty dyskurs o narodzie białoruskim jako największej ofierze działań wojennych w latach 1941-1945.

23 A. Браточкин, *Память о Холокосте и нациостроительство*, s. 69; *Поминать жертв Холокоста в Мозыре можно только в отведенный день?*, „Новости TUT.BY”, 26.08.2011, <https://news.tut.by/society/247601.html> [28.02.2018].

24 *На месте расстрела жертв Холокоста в Докшицах открыт мемориальный парк*, „Naviny.by. Белорусские новости”, 23.05.2008, http://naviny.by/rubrics/society/2008/05/23/ic_news_116_291027 [12.11.2017].

25 *В Корме открыли памятный знак жертвам фашистского геноцида*, „Кормянский районный исполнительный комитет”, 30.10.2017, <http://www.korma.gov.by/ru/district/view/v-korme-otkryli-pamjatnyj-znak-zhertvam-fashistskogo-genotsida-15321/> [15.11.2017].

26 J. Masis, *With no Jews left to protest, Christian crosses grace Holocaust memorials in Belarus*, „The Times of Israel”, 09.07.2017, <http://www.timesofisrael.com/with-no-jews-left-to-protest-christian-crosses-grace-holocaust-memorials-in-belarus/> [03.11.2017].

4. Ministerstwo Edukacji a pamięć o Zagładzie

Politykę pamięci w odniesieniu do Zagłady odzwierciedla stosunek białoruskiego Ministerstwa Edukacji do tego zagadnienia. Temat eksterminacji Żydów jest obecny w podręczniku do historii Białorusi dla dziesiątej klasy szkoły średniej, jednak Zagładzie na terenach Białorusi poświęcono w nim zaledwie kilka akapitów (rozdział „Wielka wojna ojczyzniana 1941-1945”, część „Niemiecki reżim okupacyjny”). Dodatkowo w książce zamiast terminu „Zagłada” stosuje się pojęcie „ludobójstwo”. Autor podręcznika, Jewgienij Nowik, odnosi się również do innych terminów. Na określenie różnych formacji wojskowych i policyjnych Rzeszy Niemieckiej stosuje nazwę „hitlerowcy”. Na przykład getto mińskie określa jako „miejski obóz zagłady”, ponadto twierdzi, że w latach okupacji niemieckiej na Białorusi funkcjonowało ponad 260 obozów zagłady. Podkreśla też, że pomocne w utrzymaniu reżimu okupacyjnego na terenie Białorusi były łotewskie, litewskie i ukraińskie oddziały policyjne, które brały udział w eksterminacji ludności żydowskiej²⁷.

Brak terminu „Zagłada” w podręcznikach do historii Białorusi niewątpliwie jest związany z panującą wśród naukowców i nauczycieli radziecką tradycją pamięci o II wojnie światowej. Podejmowane przez urzędników do spraw oświaty i nauczycieli inicjatywy wprowadzenia pojęcia „Zagłada” do podręczników szkolnych i używania go podczas lekcji ciągle są ignorowane na szczeblu ministerialnym.

Jeden z problemów związanych z nauczaniem o Zagładzie w szkołach wynika ze znikomej liczby godzin przydzielonych na realizację tego tematu, chociaż ważne są również niedostateczne przygotowanie metodyczne nauczycieli oraz brak podręczników uwzględniających historię Żydów w szerszym zakresie²⁸. Niewystarczająca liczba godzin poświęconych tematowi Zagłady w szkole doprowadziła do tego, że zajęcia takie ewentualnie odbywają się w godzinach pozalekcyjnych. Inicjatywa upamiętnienia Zagłady i nauczania o niej często należy do nauczycieli historii i do pracowników muzeów historycznych. Tak dzieje się np. w Nowogródku, gdzie we współpracy z tamtejszym

27 E. Новик, *История Беларуси. Учебное пособие для 10 класса учреждений общего среднего образования с русским языком обучения*, Минск 2012, s. 129, 133.

28 А. Браточкин, *Память о Холокосте в Беларуси*, „Авив”, 30.10.2016, <http://aviv.by/history/pamyat-o-kholokoste-v-belarusi/> [23.10.2017].

muzeum uczniowie zbierają materiały dotyczące losów społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej w okolicznych wioskach, czy w Pińsku, gdzie z kolei uczniowie brali udział w pozaszkolnych projektach renowacji miejsc pamięci oraz w konkursach malarskich, których tematem przewodnim była Zagłada²⁹.

5. Niepaństwowe organizacje a pamięć o Zagładzie

Duży wpływ na kształtowanie pamięci o Zagładzie w białoruskim społeczeństwie mają instytucje niepaństwowe. Działalność ich nie zawsze jest jednak zbieżna z państwową polityką historyczną. Instytucje tego rodzaju są finansowane albo z datków nielicznej społeczności żydowskiej na Białorusi, albo przez różnego rodzaju organizacje ze Stanów Zjednoczonych, z Izraela i Niemiec. Wśród organizacji założonych przez białoruską społeczność żydowską można wskazać Związek Białoruskich Żydowskich Organizacji i Wspólnot, Białoruskie Stowarzyszenie Żydów – Byłych Więźniów Getto i Naziistowskich Obozów Koncentracyjnych oraz fundację Hołokost. Instytucje niepaństwowe na Białorusi pełnią kluczową rolę w zachowaniu pamięci o Zagładzie. Wynika to z tego, że władze nie angażują się w inicjatywy mające na celu upamiętnienie ofiar Zagłady, chociaż, z drugiej strony, nie utrudniają działalności takim fundacjom i organizacjom, wykorzystują natomiast ich dorobek, aby móc zademonstrować na arenie międzynarodowej swoją przychylność dla wielokulturowej przeszłości Białorusi.

Białoruskie Stowarzyszenie Żydów – Byłych Więźniów Getto i Naziistowskich Obozów Koncentracyjnych założono w 1991 roku w Mińsku. Jego głównym celem jest sprawowanie opieki nad osobami, które przeszły w czasie II wojny światowej przez piekło getta czy nazistowskiego obozu. Działalność towarzystwa obejmuje gromadzenie i opracowywanie materiałów dotyczących historii Zagłady na Białorusi. Na czele Towarzystwa stoją Michaił Trejster i Michaił Rozenszejn³⁰.

29 *Преподавание тем Холокоста и антисемитизма. Обзор и анализ образовательных подходов*, Варшава 2006, s. 55-56.

30 *Белорусское общественное объединение евреев – бывших узников гетто и нацистских концлагерей*, „Союз белорусских еврейских общественных объединений и общин”, <http://xn--b1afb2b.xn--90ais/organizacii/boougk.html> [12.11.2017].

Fundacja Hołokost powstała natomiast w 1999 roku. Swoją działalność skupia na badaniu historii Zagłady na Białorusi, upamiętnieniu zarówno ofiar, jak i tych, którzy dziś określani są mianem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, rozpowszechnieniu wiedzy o Zagładzie, przygotowywaniu nauczycieli, wydawaniu materiałów do nauczania. Przewodniczącym fundacji jest Wadim Akopian³¹.

Na Białorusi funkcjonują również zagraniczne fundacje, które pielęgnują pamięć o Zagładzie. Przykładami mogą być fundacje Simon Mark Lazarus czy wspomniany już Voluntas, które zostały założone w Wielkiej Brytanii, oraz organizacja Yahad-In Unum z Francji. Fundacja Simon Mark Lazarus powstała z inicjatywy Diany i Michaela Lazarusów. Wspiera ona finansowo renowację i budowę pomników w miejscach egzekucji Żydów na Białorusi. W 2006 roku fundacja ta razem z fundacjami Miles and Marilyn Kletter oraz Warren and Beverly Geisler ze Stanów Zjednoczonych, a także we współpracy z organizacjami żydowskimi na Białorusi powołały Komitet ds. Ochrony Pamięci Ofiar Zagłady na czele ze znanym białoruskim architektem Leonidem Lewinem. Komitet opracował koncepcję upamiętnienia miejsc związanych z Zagładą Żydów³². Do 2017 roku dzięki wspólnym wysiłkom tych fundacji wzniesiono 110 pomników w różnych regionach Białorusi³³.

Fundacja Voluntas jest obecnie zarejestrowana na Białorusi jako organizacja pozarządowa. Jej założycielami są Franklin i Galina Szwarcowie. Voluntas wspiera inicjatywy związane z upamiętnieniem miejsc Zagłady nawet w niewielkich miejscowościach. Gromadzi również wspomnienia dotyczące stosunków między przedstawicielami różnych etnicznie społeczności i wydarzeń historycznych z okresu międzywojennego oraz powojennego Białorusi. W 2006 roku dzięki wsparciu organizacji zbudowano pomnik w okolicach wsi Hrozawa (rejon kopylski) w obwodzie mińskim³⁴, a w 2017 roku – o czym już wspo-

31 Фонд Холокост „Союз белорусских еврейских общественных объединений и общин”, <http://xn--b1affbm2b.xn--90ais/organizacii/novyj-resurs.html> [12.11.2017].

32 About us, „Belarus Holocaust Memorial Project”, <http://www.belarusmemorials.com/about-us/> [15.11.2017].

33 Memorials, „Belarus Holocaust Memorial Project”, <http://www.belarusmemorials.com/memorials/> [15.11.2017].

34 В Копыльском районе открыт мемориал жертвам Холокоста, „Новости tut.by”, 10.10.2006, <https://news.tut.by/society/75519.html> [15.11.2017].

mniano – wzniesiono pomnik ofiarom Zagłady we wsi Korma w obwodzie homelskim³⁵. Oprócz upamiętnienia ofiar Zagłady fundacja realizuje programy społeczne dla osób niepełnosprawnych, dzieci sierot, emerytów³⁶.

W latach 2009-2011 fundacja Yahad-In Unum księdza Patricka Desboisa realizowała projekt upamiętnienia (systematyzacji) miejsc Zagłady na terenach Ukrainy, Białorusi, Rosji, Litwy. Fundacja zorganizowała nagrywanie wspomnień świadków Zagłady oraz osób zamieszkujących miasta i wsie, w których doszło do eksterminacji Żydów, stworzyła interaktywną mapę miejsc pamięci uzupełnioną wspomnieniami oraz fotografiami³⁷.

Przykładem białorusko-niemieckiej współpracy w dziedzinie historii jest Warsztat Historyczny im. Leonida Lewina. W 2002 roku Związek Białoruskich Żydowskich Organizacji i Wspólnot na Białorusi, Międzynarodowe Centrum Edukacyjne w Dortmundzie oraz Międzynarodowe Centrum Edukacyjne im. Johannes Rau w Mińsku stworzyły projekt Warsztat Historyczny im. Leonida Lewina. Skupia się on na utrwaleniu pamięci o Zagładzie oraz II wojnie światowej na Białorusi. Warsztat Historyczny zajmuje się organizacją konferencji, szkoleń oraz publikacją materiałów dotyczących pamięci o Zagładzie na Białorusi. Celem projektu jest również zbieranie wspomnień z lat II wojny światowej, organizacja wystaw fotograficznych i wycieczek dla młodzieży szkolnej w miejsca pamięci ofiar Zagłady. Twórcy projektu zakładają współpracę z organizacjami pozarządowymi z Niemiec i Polski³⁸.

Austriacka organizacja IM-MER, której przewodniczącą jest Waltraud Barton, pragnąc upamiętnić w jakikolwiek sposób Żydów z Austrii rozstrzelanych w uroczysku Błagowszczina, zorganizowała w 2009 roku akcję powieszenia na drzewach w lesie tablic z imionami zamordowanych. Sytuacja ta każe sobie uświadomić konieczność upa-

35 *Памятный знак жертвам Холокоста открывают в Корме, „Белта”*, 27.10.2017, <http://m.belta.by/regions/view/pamjatnyj-znak-zhertvam-holokosta-otkryvajut-v-korme-273352-2017> [15.11.2017].

36 <http://voluntas.org/products.htm> [15.11.2017].

37 *The map of Holocaust by bullets*, <http://www.yahadmap.org> [15.11.2017].

38 *Почему существует историческая мастерская в Минске, „Историческая мастерская”*, <http://gwminsk.com/pochemu-sushchestvuet-istoricheskaya-masterskaya-v-minske> [24.10.2017].

miętnienia Żydów w Trościeńcu oraz, z drugiej strony, pokazuje brak wsparcia tej inicjatywy ze strony władz³⁹.

6. Obchody rocznic pamięci Zagłady na Białorusi

Ważnym elementem pamięci kulturowej są obchody rocznic Zagłady. Terminy takich uroczystości do dziś nie są określone w obowiązujących na Białorusi ustawach, w związku z czym upamiętnienie Zagłady odbywa się w różnych dniach. Od 1945 do 1991 roku najczęściej miało ono miejsce 9 maja, w tzw. Dzień Zwycięstwa wojsk radzieckich w wielkiej wojnie ojczyźnianej. Była to nieoficjalna inicjatywa społeczności żydowskiej i odbywała się bez udziału władz w miejscu pamięci „Jama” w Mińsku. Obchody 9 maja organizowane są również w niepodległej Białorusi⁴⁰.

Po 1991 roku uroczystości związane z obchodami rocznic Zagłady zaczęły odbywać się też w inne dni. Obchody nadal planują żydowskie organizacje niepaństwowe, chociaż uczestniczą w nich również miejscowe władze. Na przykład w Mińsku uroczystości odbywają się 2 marca każdego roku. Data związana jest z wydarzeniami z 1942 roku, kiedy doszło do rozstrzelania więźniów mińskiego getta. Kolejny dzień obchodów pamięci ofiar Zagłady w Mińsku to 21 października – data ta przypomina o ostatnim pogromie w mińskim getcie. Natomiast w Grodnie obchody dnia pamięci ofiar Zagłady w 2015 roku odbyły się 14 kwietnia. Ten dzień został w 1951 roku ogłoszony przez Izrael Yom-HaShoah – Dniem Pamięci Ofiar i Bohaterów Holokaustu. W Pińsku w 2017 roku obchody dnia pamięci zorganizowano 29 października – tego dnia w 1942 roku zlikwidowano bowiem pińskie getto⁴¹.

Nowym zjawiskiem na Białorusi są obchody Międzynarodowego Dnia Pamięci o Ofiarach Holokaustu, które odbywają się od 27 stycznia 2008 roku. Dzień ten został uchwalony przez Organizację Narodów

39 П. Купрысь, *Благовіщина, гдзе убіто 150 тыс. чалавек: невідомое месце памяці пад Мінскам, „Наша ніва”*, 10.08.2015, <https://nn.by/?c=ar&i=154268&lang=ru> [05.03.2018].

40 *Память жертв Холокоста почтили в Минске. Фоторепортаж, „Еврейский Киев”*, 11.05.2016, <http://evreiskiy.kiev.ua/pamjat-zhertv-kholokosta-pochtili-v-16987.html> [26.11.2017].

41 Н. Милевская, *В Пинске отдали дань памяти жертвам фашизма, „Полесская правда”*, 29.10.2017, <http://www.pinsknews.by/?p=48935> [26.11.2017].

Zjednoczonych w 2005 roku⁴². Mimo że władze nie uznały tej daty za obowiązującą na całej Białorusi, to w ostatnich latach 27 stycznia stał się w państwie dniem pamięci ofiar Zagłady. Od kilku lat w Mińsku uroczystości odbywają się tego dnia przy udziale władz i organizacji pozarządowych różnego szczebla w Muzeum Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Upamiętnienie ofiar Zagłady 27 stycznia 2017 roku zorganizowano również w innych miastach – w Brześciu, Mohylewie, Baranowiczach. W Grodnie oprócz obchodów zorganizowano Marsz Życia, w którym wzięli udział studenci, uczniowie, duchowni oraz politycy⁴³. Takie inicjatywy świadczą o narastającej popularności obchodów upamiętnienia ofiar Zagłady w dniu 27 stycznia i odejściu od radzieckiej tradycji organizowania ich 9 maja.

7 Pamięć o Zagładzie w muzeach

● Na Białorusi jak do tej pory nie stworzono państwowego muzeum Zagłady. Muzea niepaństwowe powstały dzięki organizacjom pozarządowym. Pamięć o Zagładzie fragmentarycznie jest reprezentowana w nowo otwartym Muzeum Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w Mińsku⁴⁴. Główne eksponaty związane z eksterminacją ludności żydowskiej, które zostały zgromadzone w tej instytucji, to zaledwie kilka gablot oraz czarne figury ludzi bez twarzy. O przynależności do społeczności żydowskiej świadczą jedynie gwiazdy Dawida, którymi oznaczone są te figury. Bezimienne postaci w symboliczny sposób nawiązują do przemilczenia w polityce pamięci wobec ofiar Zagłady. W muzeum unika się wyodrębnienia Żydów ze zbiorowego wizerunku ofiar⁴⁵. Ma to związek z panującym we wszystkich muzeach państwowych radzieckim podejściem do zachowania pamięci o ofiarach II wojny światowej.

42 *День памяти жертв Холокоста в нынешнем году будут впервые отмечать в Беларуси*, „Вясна”, 25.01.2008, <http://spring96.org/ru/news/20123> [26.11.2017].

43 P. Кулевич, *В Гродно „Маршем жизни” почтили память жертв Холокоста*, „Hrodna Life”, 29.01.2017, <https://hrodna.life/2017/01/29/v-grodno-marshem-zhizni-pochtili-pamyat-zhertv-holokosta/> [26.11.2017].

44 *Критический взгляд на новый музей Великой Отечественной войны в Минске*, „Новая Эуропа”, 24.08.2014, http://n-europe.eu/article/2014/08/25/kriticheskii_vzglyad_na_novyi_muzei_velikoi_otechestvennoi_voiny_v_minske [16.11.2017].

45 *Беларускі дзержаўны музей гісторыі Вялікай Айчыннай вайны*, Минск 2015, s. 106-107.

Zagłada Żydów na Białorusi jest upamiętniana również w niepaństwowych muzeach, które zostały zorganizowane z inicjatywy organizacji zagranicznych i przedstawicieli miejscowej społeczności żydowskiej. Od 2002 roku w Mińsku funkcjonuje Muzeum Historii i Kultury Żydów Białorusi. Zostało stworzone dzięki badaczom historii i kultury Żydów oraz aktywnemu udziałowi białoruskich organizacji żydowskich oraz przy wsparciu finansowym Amerykańsko-Żydowskiego Połączonego Komitetu Rozdzielczego Joint. Muzeum znajduje się w centrum miasta w budynku mińskiej gminy żydowskiej. Zagładzie Żydów poświęcono tu kilka wystaw. Muzeum prowadzi działalność edukacyjną wśród uczniów szkół, organizuje wycieczki do miejsc pamięci oraz lekcje na temat Zagłady⁴⁶. Muzeum Historii i Kultury Żydów Białorusi nie jest finansowane przez państwo, koszty jego utrzymania ponosi społeczność żydowska⁴⁷.

W 2011 roku w Brześciu z inicjatywy Arkadia Blachera przy wsparciu fundacji Hołokost otwarto muzeum Żydzi Brześcia, które znajduje się w budynku należącym do gminy żydowskiej. Muzeum ma trzy ekspozycje – „Żydzi przed II wojną światową”, „Zagłada” oraz „Odrodzenie życia żydowskiego”. Muzeum nie skupia się wyłącznie na Zagładzie, pokazuje również historię społeczności żydowskiej związanej z Brześciem. Prawie 70% eksponatów pochodzi z kolekcji Arkadia Blachera⁴⁸.

Pamięć o dziejach i historii Żydów na Białorusi pielęgnowana jest też w muzeach historycznych zlokalizowanych w małych miejscowościach. W 2007 roku w Nowogródku utworzono Muzeum Żydowskiego Oporu⁴⁹. Budynek muzeum znajduje się na terenie byłego getta⁵⁰. Instytucja powstała dzięki inicjatywie Jacka Kagana (1929-2016), który

46 *Еврейские общины Белоруси*, „Interfax.by”, 27.03.2008, <https://www.interfax.by/article/21875> [10.10.2017].

47 С. Степанян, *Вадим Акопян: „Когда тебе надо, ты – еврей, когда надо – армянин”*, „Мясин”, <http://miasin.by/2017/04/14/vadim-akopyan-kogda-tebe-nado-ty-evrej-kogda-nado-armyanin/> [12.11.2017].

48 Е. Малавская, *В Бресте открылся музей „Евреи Бреста”*, „Брестская газета”, 31.03.2011, <http://www.b-g.by/culture/8224/> [16.11.2017].

49 А. Гуштын, *Выживший. Как еврей из Новогрудка сбежал из гетто и стал миллионером*, „Naviny.by. Белорусские новости”, 27.01.2017, <http://naviny.by/article/20170127/1485493600-vyzhivshiy-kak-evrey-iz-novogrudka-sbezhal-iz-getto-i-stal-millionerom> [09.10.2017].

50 *Muzeum Żydowskiego Oporu w Nowogródku*, „Wirtualny szteti!”, <https://szteti.org/pl/miejscowosci/n/1070-nowogrodek/117-judaika-w-muzeach/31601-muzeum-zydowskiego-oporu-w-nowogrodku> [17.10.2017].

ocalał z Zagłady, uciekł i został uratowany przez polską rodzinę Bobrowskich⁵¹. Opiekę nad muzeum sprawuje Tamara Wierszycka, dyrektor Muzeum Historyczno-Krajoznawczego w Nowogródku.

W 2012 roku w Grodnie otworzono Muzeum Historii Żydów Grodzieńszczyzny „Na Troickiej”. Zlokalizowano je w budynku synagogi. Wsparcia finansowego udzieli przedsiębiorcy z obwodu grodzieńskiego. Z inicjatywą stworzenia tego muzeum wystąpił Boris Jeruzalim. W muzeum znajdują się ekspozycje związane z Zagładą Żydów oraz historiami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Pracownicy muzeum starają się zbierać wspomnienia o ofiarach Zagłady i historii Żydów na Grodzieńszczyźnie⁵².

8. Zagłada w filmach

Większość filmów poświęconych Zagładzie to produkcje dokumentalne, podstawą których były wspomnienia świadków i ofiar zbrodni nazistowskich. W 1994 roku powstał film dokumentalny pod tytułem *Getto w Brześciu* w reżyserii Jonasa Miseviciusa. Autorami scenariusza byli Jelena Jakowicz oraz Ilja Altman. W następnym roku ukazała się druga część tego filmu⁵³. Jednym z pierwszych filmowców, którzy w ogóle zaczęli podejmować temat Zagłady na Białorusi, był białoruski twórca Lew Słobin. W 1995 roku reżyser rozpoczął pracę nad filmem upamiętniającym ofiary obozu w Małym Trościeńcu i zlokalizowanej w okolicy Błagowszczynie. W jednym ze swoich wywiadów zaznaczył: „W filmie chcielibyśmy pokazać [...] pomnik z wiecznym ogniem, który zbudowano nie w Błagowszczynie, ale w pobliżu drogi, co miało ułatwić dojazd. Film miał pokazywać, jak w miejscu mordów Żydów utworzono śmietnik, a na mogiłach wryto wiele dziur, tak jak by to były gniazda brzegówek przy urwiskach. To miejscowi niszczyli mogiły w poszukiwaniu żydowskiego złota”. Władze zakazały projek-

51 Д. Каган, Д. Коен, *Як мы пережили Халакост з яўрэйскім партызанскім атрадам у Бяларусі*, Мінск 1999; Д. Каган, Д. Коен, *Холокост и сопротивление на родине Адама Мицкевича*, Москва 2011.

52 *Берегут историю, сохраняют культуру. Уникальный музей в синагоге вошел в число популярных туристических объектов*, „Гродзенская праўда”, 09.09.2017, <http://grodno-news.by/category/sport-i-turizm/news36090.html> [09.10.2017].

53 *Брестское земто*, http://www.wikiwand.com/ru/%D0%91%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%B3%D0%B5%D1%82%D1%82%D0%BE [02.11.2017].

cji tego filmu i nie był on pokazywany na Białorusi⁵⁴. W 1999 roku na ekrany wszedł film *Jama. Pochodzę z getta*, autorstwa białoruskiego reżysera Samsona Polakowa. W 2000 roku Białoruskie Centrum Filmowe nakręciło dokument *Miasteczko. Wyjście*. Reżyserem oraz producentem filmu był Feliks Kuczar. Obraz opowiada o Zagładzie w małej miejscowości Łohojsku⁵⁵. W 2004 roku ukazał się film dokumentalny *A przecież to było*, również w reżyserii Słobina. Obraz powstał przy udziale fundacji Hołokost i Muzeum Historii i Kultury Żydów. Film nakręcono na podstawie wspomnień Wowy Swierdłowa: pochodził z żydowskiej rodziny i był jedynym z 82 dzieci, któremu udało się uratować z masakry we wsi Krynki. Wowa do końca wojny ukrywał się w domu Alesi Zwonik⁵⁶.

Wzrost produkcji filmów w 2008 roku poświęconych II wojnie światowej i Zagładzie był spowodowany polepszeniem relacji Białorusi z Unią Europejską. W związku z tym temat eksterminacji Żydów w Mińsku znalazł swoje odzwierciedlenie w kilku filmach dokumentalnych stworzonych przez państwowe stacje telewizyjne ONT oraz Pierwszy Kanał. Ukazał się wtedy dokument *Lista Himmlera. Mińskie getto* w reżyserii Andreja Leskina. Autorami scenariusza do filmu byli Władimir Bokun i Boris Gierstien. Nakręcono go na podstawie wspomnień więźniów mińskiego getta. Film opowiada także o Zagładzie w stolicy Białorusi. Kolejny film dokumentalny *Sprawiedliwi między piekłem i rajem*, w reżyserii Aleksieja Rakowicza, również wszedł na ekrany w 2008 roku. Film opowiada o ludziach, którzy ratowali białoruskich Żydów. Produkcje nie podejmowały tematów antysemityzmu wśród radzieckich partyzantów ani w ogóle udziału Białorusinów w Zagładzie.

Na wzrost produkcji filmów o tematyce związanej z II wojną światową zareagowano również w Rosji. Temat Zagłady na Białorusi podjął rosyjski reżyser Jurij Malugin. W 2008 roku ukazał się jego film *Lista Kisielowa*. Inicjatywa nakręcenia tego filmu wyszła od rosyjskiego producenta, dyrektora kompanii telewizyjnej AB-TV Jakowa Kallera.

54 O. Капустина, *Лев Слобин: евреи были неотъемлемой частью Беларуси*, „Deutsche welle”, 21.05.2016, <http://p.dw.com/p/1K6po> [30.10.2017].

55 *Местечко исход*, „Yad Vashem. The Visual Center – Online Film Database”, <http://db.yadvashem.org/films/item.html?language=en&itemId=3762120> [13.12.2017].

56 O. Капустина, *Лев Слобин: евреи были неотъемлемой частью Беларуси*, „Deutsche welle”, 21.05.2016, <http://p.dw.com/p/1K6po> [30.10.2017].

Prawie 60% kosztów związanych z filmem pokryła Agencja Federalna ds. Kultury i Kina. Obraz powstał przy udziale dyrektora Muzeum Historii i Kultury Żydów Białorusi Inny Gierasimowej. Film opowiada historię radzieckiego partyzanta z oddziału „Mściciel” Nikołaja Kisielowa, który uratował 218 Żydów. Podstawą filmu były wspomnienia ocalonych z Zagłady⁵⁷. Początkowo w pracach uczestniczył także drugi reżyser Walerij Bałajan, który ostatecznie wycofał się z udziału w przedsięwzięciu i skrytykował utwór za mitologizację radzieckiego ruchu partyzanckiego oraz za nieuwzględnienie antysemityzmu wśród miejscowej ludności i tychże partyzantów⁵⁸.

W 2009 roku premierę miał film dokumentalny w reżyserii Aleksandra Stupnikowa *Izgoi* (w Polsce znany jako *Wyklęci. Żydowscy partyzanci z Białorusi*) poświęcony żydowskiemu ruchowi partyzanckiemu w Polsce, Rosji, na Białorusi, Ukrainie, Litwie i Słowacji. Obraz podejmuje również temat antysemityzmu w Związku Radzieckim oraz stawia pytania o negatywny stosunek radzieckich partyzantów do przyjmowania w swoje szeregi Żydów. Ze względu na brak finansowania ze strony władz, prawie wszystkie koszty produkcji filmu pokrył sam reżyser⁵⁹.

Tematyka Zagłady w filmach ponownie pojawiła się od 2013 roku. Nakręcono wówczas film *Kroniki mińskiego getta*. Autorem projektu i producentem był Władimir Bokun, twórcą scenariusza – Boris Gierstien, a reżyserem – Władimir Łucki. Rok później na Pierwszym Kanale wyemitowano dokument *Żydowskie getto* z cyklu *Poddanie próbie*, poświęcony 70. rocznicy wyzwolenia Białorusi od niemieckich okupantów. Autorem scenariusza był po raz kolejny Gierstien, a reżyserem – Piotr Podbierieski. Film opowiada o getcie w Mińsku oraz o działalności żydowskiego oddziału partyzanckiego w czasie okupacji stolicy⁶⁰. W 2015 roku ukazał się kolejny film *Kroniki mińskiego get-*

57 Т. Хорошилова, *Список Киселева*, „Российская газета”, 11.02.2010, <https://rg.ru/2010/02/11/kiselev.html> [26.11.2017].

58 27 мая премьеры документального фильма „Список Киселева”. Равнодушных просим не беспокоится..., „Balayan.info”, http://balayan.info/index.php?option=com_content&task=view&id=31&Itemid=6 [08.12.2017].

59 Александр Ступников снял сенсационный фильм на „еврейскую тему”, „Белорусский партизан”, <http://www.belaruspartisan.org/bp-forte/?page=100&backPage=13&news=29951&newsPage=0> [10.12.2017].

60 *Фильм Еврейское гетто*, <https://www.youtube.com/watch?v=qC3QGZlXl8s> [13.12.2017].

ta 2. *Za honor i wolność*, a w 2017 roku – trzeci *Powtórnie narodzone*. Pierwsze dwa filmy poświęcono więźniom getta w stolicy Białorusi i ich walce z nazistami. Trzeci natomiast opowiada o pochodzących z Białorusi Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

9. Pamięć o Zagładzie w malarstwie, teatrze i muzyce

Pamięci Zagłady swoje prace poświęcili również białoruscy malarze. W 2008 roku w Muzeum Polesia Białoruskiego w Pińsku odbyła się wystawa pod nazwą „Zagłada oczami malarzy”. Została zorganizowana przez żydowską społeczność miasta. W wystawie swoje prace zaprezentowali młodzi malarze z Białorusi – Grigorij Gurin, Jewgenij Tałamaj, Rusłan Darjin, Wiktor Saganowicz. Oprócz 50 obrazów poświęconych Zagładzie na wystawie zademonstrowano dwie rzeźby⁶¹. Twórcy biorący udział w wystawie przekazali własną wizję Zagłady, podkreślając jednocześnie ogrom tragizmu tego wydarzenia. W zaprezentowanych pracach nie było odwołań do radzieckich symboli.

W 2008 roku w ramach obchodów upamiętnienia 65. rocznicy likwidacji mińskiego getta w obwodowej bibliotece w Mińsku odbyła się wystawa grafiki Lazara Rana (1909-1988), który po okupacji Białorusi w 1941 roku wyjechał w głąb Związku Radzieckiego. Zagłada pochłonięła jego rodzinę i najbliższych przyjaciół. Po zakończeniu II wojny światowej Ran wrócił do Mińska, gdzie upamiętnił Zagładę w cyklu akwafort pod tytułem *Mińskie getto*. Na wystawę złożyło się 17 dzieł⁶². W Instytucie Kultury Białorusi w Mińsku w 2015 roku w ramach obchodów 70. rocznicy zwycięstwa w wielkiej wojnie ojczyźnianej odbyła się wystawa izraelskiego malarza Josefa Bau *Zagłada oczami więźnia*. Wernisaż zorganizowano w ramach projektu *Białoruś – Izrael: międzynarodowy dialog kulturowy*, przy wsparciu Ambasady Izraela oraz Ministerstwa Kultury Republiki Białoruś⁶³.

61 И. Разумовский, *Холокост глазами художников*, „Еврейский обозреватель”, 09.2008, http://www.jewukr.org/observer/eo2003/page_show_ru.php?id=2598 [08.11.2017].

62 Г. Константинов, *История минского гетто глазами художника*, „Deutsche welle”, 23.10.2008, <http://p.dw.com/p/FfbQ> [08.11.2017].

63 В. Пепеляев, *Иосиф Шagal открыл выставку основателя израильской мультипликации*, „Беларусь сегодня”, 08.05.2015, <https://www.sb.by/articles/nikogda-bolshe-08052015.html> [08.11.2017].

Ciekawa jest też nowa (2017) inicjatywa upamiętnienia Zagłady powstała w Brześciu – projekt pod nazwą *Brest Stories Guide*. Jest to przedsięwzięcie teatru „Kryły Hałopa”, wyreżyserowane przez Oksanę Gajko. W *Brest Stories Guide* wzięło udział około 20 osób, w tym historyków zarówno z Białorusi, jak i z zagranicy, a także aktorzy z teatrów brzeskich. Jest to spektakl w formie audioperformance’u – na nagraniach audio uwieczniono wspomnienia, materiały archiwalne, wywiady z osobami, które przeżyły II wojnę światową, a nawet niepublikowane dotąd materiały oficerów Wehrmachtu z niemieckich archiwów. Każde nagranie jest przywiązane do „swego” miejsca na mapie Brześcia i w ten sposób ma je upamiętnić. Najwcześniejsze nagrania dotyczą 1937 roku – pogromu żydowskiego, najstarsze – 1944 roku, czyli wkroczenia do Brześcia wojsk radzieckich. Projekt powstał dzięki wsparciu organizacji Cultural Heritage: Opportunity for Improving Civic Engagement zajmującej się wspieraniem organizacji pozarządowych oraz kulturalnych inicjatyw we wschodniej Europie⁶⁴.

Przykładem upamiętnienia Zagłady w teatrze był spektakl *Bez nazwy* w reżyserii Anny Sulimy. Premiera odbyła się w Mińsku w 2011 roku. Sztuka powstała w oparciu o wspomnienia ocalałych z Zagłady. Jak twierdzi reżyser: „Była to próba opowiedzenia o Zagładzie przez sztukę”. Jest to jedna z niewielu inicjatyw upamiętnienia w teatrze Zagłady na Białorusi⁶⁵.

Tematyka pamięci Zagłady w muzyce jest słabo reprezentowana. Koncerty poświęcone uczczeniu ofiar organizowane są z inicjatywy lokalnych towarzystw żydowskich. Przykładowo w 2014 roku w Grodnie w dzień wyzwolenia Białorusi od nazistowskiej okupacji zespół „Szalom”, wykonujący muzykę żydowską, przy współpracy z Muzeum Historii Żydów Grodzieńszczyzny zorganizował koncert *Ból pamięci* poświęcony ofiarom Zagłady⁶⁶. W 2016 roku w wyższej szkole muzycznej w Grodnie wykładowca tamtejszej szkoły dr Inessa Dwużylna wystąpiła z inicjatywą zorganizowania koncertu *Pamięć o Zagładzie*

64 *Brest Stories Guide*, <http://www.breststories.com/> [16.10.2017].

65 „Муж – мой личный театральный критик. Интервью с Александрой Сулимой”, „Trinuna.com”, 12.04.2013 [28.02.2018].

66 *Народный ансамбль еврейской музыки „Шалом” г. Лида. „Боль памяти”*, <https://www.youtube.com/watch?v=UrP47Nd2N8E> [26.11.2017].

w *dźwiękach muzyki*, uświetniającego dzień pamięci – 27 stycznia⁶⁷. W przedsięwzięciu udział wzięły: orkiestra kameralna pod kierunkiem Władimira Bormotowa, chór pod kierownictwem Łarisy Ikonnikowej, kwartet smyczkowy Olega Tielepniewa oraz zespół „Szałom” z Lidy pod kierownictwem Michaiła Dwilanskiego. Na koncercie wykonano utwory Johna Williama z filmu *Lista Schindlera*, *Złoty Tkacz I tylko ziemia jest niewzruszona na wieki*, Steva Reicha *Different Train*, Ety Tyrmand *Elegia – improwizacja*⁶⁸.

Podsumowanie

Dla społeczeństwa białoruskiego Zagłada Żydów jest tematem drugorzędnym i słabo obecnym w pamięci zbiorowej. Kreowana przez władze polityka pamięci o Zagładzie jest zróżnicowana i zależy od wielu czynników. Niewątpliwie wpływ na obecność pamięci o eksterminacji ludności żydowskiej w świadomości zbiorowej Białorusinów ma ukształtowany w latach 1945-1991 kolektywny obraz ofiar II wojny światowej.

Stosunek nowych władz do inicjatyw upamiętnienia Zagłady jest zróżnicowany. Na szczeblu centralnym większość przedstawicieli władz występuje w roli biernych obserwatorów. W dyskursie politycznym ciągle dominuje radziecka nomenklatura w odniesieniu do określania ofiar. W swoich przemówieniach zarówno sam prezydent Łukaszenko, jak i inni politycy unikają stosowania terminu „Zagłada” i zastępują go pojęciem „ludobójstwo”. Podobnie politykę władz lokalnych wobec kwestii pamięci o ofiarach Zagłady na Białorusi charakteryzuje brak jasno określonego kierunku, w wyniku czego polityka historyczna jest tu różnorodna i dość dowolnie realizowana.

Organizacje niepaństwowe, które stoją na straży pamięci o Zagładzie, jednocześnie wywierają potężny wpływ na jej obecność w przestrzeni publicznej. Władze wyższych szczebli nie wykazują dużej aktywności w podejmowaniu działań mających na celu upamiętnienie ofiar Zagłady, ale i nie przeszkadzają w realizacji takich inicjatyw

67 И. Двужильная, *Тема Холокоста в академической музыке*, Гродно 2016.

68 *В память о Холокосте*, „Гродненский государственный музыкальный колледж”, <http://music.grodno.by/436-v-pamyat-o-holokoste.html> [26.11.2017].

organizacji pozarządowych. Stanowisko rządu w sprawie upamiętnienia historii Żydów na Białorusi doskonale obrazuje fakt, że ciągle nie ma tu ani woli, ani konkretnych działań zmierzających do powołania państwowego muzeum Zagłady Żydów.

Filmy dokumentalne, które wyemitowano w państwowych stacjach telewizyjnych, popularyzują oficjalną politykę pamięci oraz kreują mit radzieckiego ruchu partyzanckiego na Białorusi. Analizując upamiętnienie Zagłady w obrazach filmowych, można zaobserwować, że w 2008 roku miał miejsce skokowy wzrost produkcji filmowych na ten temat. Władze na różnych szczeblach były zaangażowane w ten proces, służyło to bowiem ich politycznym celom. Przychylny stosunek władz do powstających filmów dokumentalnych oraz ich popularyzacja miały na celu poprawę relacji dyplomatycznych Białorusi tak z Izraelem, jak i z Unią Europejską. Łukaszewo chciał zademonstrować zmianę nastawienia do upamiętnienia Zagłady. Warto jednak podkreślić, że szanse na emisję w telewizji miały tylko te filmy, które nie podważały oficjalnej polityki pamięci, a ich autorzy nie zajmowali stanowisk opozycyjnych wobec władzy. Natomiast te produkcje, w których zaprezentowano krytyczne stanowisko wobec rządzących i popularyzowanej przez państwo polityki historycznej, pozostawały poza powszechnym obiegiem. Ponadto, zrealizowany przez stronę rosyjską film *Lista Kisielowa*, podejmujący temat działalności radzieckiego partyzanta Kisielowa, promował pozytywny wizerunek radzieckiej armii i tamtejszego ruchu partyzanckiego. Autorzy filmu pominęli natomiast przestępstwa, jakich dopuszczali się partyzanci wobec ludności cywilnej, oraz ich antysemityzm.

Słaba reprezentacja pamięci o Zagładzie w przestrzeni filmowej, teatralnej i literackiej wskazuje na to, że w pamięci zbiorowej temat zamordowanych podczas II wojny światowej Żydów jest marginalizowany. Wynika z faktu, że w świadomości tak władz, jak i społeczeństwa ciągle aktualna jest radziecka tradycja upamiętnienia ofiar, a na tej podstawie odbywa się kształtowanie tożsamości Białorusinów. Instrumentalizacja upamiętnienia Zagłady służy Łukaszewo do celów politycznych. Wykorzystuje ją na różne sposoby zarówno w sprawach wewnętrznych, jak też w polityce zagranicznej. Pamięć o Zagładzie będzie mogła znaleźć miejsce w pamięci zbiorowej społeczeństwa białoruskiego wtedy, kiedy odrzucona zostanie radziecka tradycja

upamiętnienia ofiar II wojny światowej, a w życie wejdzie ich własna, nowa tradycja poszanowania tego wyjątkowo tragicznego wydarzenia.

Bibliografia

About us, „Belarus Holocaust Memorial Project”, <http://www.belarusmemorials.com/about-us/> [15.11.2017].

Adamczyk-Garbowska M., Duda H., *Terminy „Holokaust”, „Zagłada” i „Shoah” oraz ich konotacje leksykalno-kulturowe w polszczyźnie potocznej i dyskursie naukowym*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, red. K. Pilarczyk, Warszawa 2003, t. 3.

Brest Stories Guide, <http://www.breststories.com/>.

Halbwachs M., *Społeczne ramy pamięci*, przeł. M. Król, Warszawa 2008.

Masis J., *With no Jews left to protest, Christian crosses grace Holocaust memorials in Belarus*, „The Times of Israel”, 09.07.2017, <http://www.timesofisrael.com/with-no-jews-left-to-protest-christian-crosses-grace-holocaust-memorials-in-belarus/>.

Memorials, „Belarus Holocaust Memorial Project”, <http://www.belarusmemorials.com/memorials/>.

Muzeum Żydowskiego Oporu w Nowogródki, „Wirtualny sztetl”, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/n/1070-nowogrodek/117-judaika-w-muzeach/31601-muzeum-zydowskiego-oporu-w-nowogrodki>.

Stolarz A., „*Dzielenie się pamięcią*”. *Praktyka i teoria historii mówionej*, Lublin 2016.

Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.

Szybieka Z., *Historia Białorusi 1795-2000*, Lublin 2002.

Tec N., Weiss D., *A Historical Injustice: The Case of Masha Bruskina*, „Holocaust and Genocide Studies”, vol. 11, 1997, issue 3.

The map of Holocaust by bullets, <http://www.yahadmap.org>.

Александр Ступников снял сенсационный фильм на „еврейскую тему”, „Белорусский партизан”, <http://www.belaruspartisan.org/bp-forte/?page=100&backPage=13&news=29951&newsPage=0>.

Арад И., *Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945)*, Иерусалим 2004.

Беларускі дзержаўны музей гісторыі Вялікай Айчыннай вайны, Минск 2015.

Белорусское общественное объединение евреев – бывших узников гетто и нацистских концлагерей, „Союз белорусских еврейских общественных объединений и общин”, <http://xn--b1afb2b.xn--90ais/organizacii/boougek.html>.

Берегут историю, сохраняют культуру. Уникальный музей в синагоге вошел в число популярных туристических объектов, „Гродзен-

- ская праўда” 09.09.2017, <http://grodnnews.by/category/sport-i-turizm/news36090.html>.
- Браточкин А., *Память о Холокосте в Беларуси*, „Авив”, 30.10.2016, <http://aviv.by/history/памуат-о-kholokoste-v-belarusi/>.
- Браточкин А., *Память о Холокосте и нациостроительство в Беларуси и Украине (итоги 2000-х гг.)*, „Перекрестки” 2013, № 1-2.
- Брестское гетто*, http://www.wikiwand.com/ru/%D0%91%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%B3%D0%B5%D1%82%D1%82%D0%BE.
- В Копыльском районе открыт мемориал жертвам Холокоста*, „Новости tut.by”, 10.10.2006, <https://news.tut.by/society/75519.html>.
- В Корме открыли памятный знак жертвам фашистского геноцида*, „Кормянский районный исполнительный комитет”, 30.10.2017, <http://www.korma.gov.by/ru/district/view/v-korme-otkryli-pamjatnyj-znak-zhertvam-fashistskogo-genotsida-15321/>.
- В память о Холокосте*, „Гродненский государственный музыкальный колледж”, <http://music.grodno.by/436-v-pamyat-o-holokoste.html>.
- Выставка „Лагерь смерти Тростенец. История и память”*, „Уроки истории XX век”, 17.03.2018, <http://urokiistorii.ru/article/53715>.
- Глава государства принял участие в церемонии возложения венков в память 65-летия трагедии Минского гетто*, http://president.gov.by/ru/news_ru/view/glava-gosudarstva-prinjal-uchastie-v-tseremonii-vozlozhenija-venkov-v-pamjat-65-letija-tragedii-minskogo-getto-2883/.
- Гуштын А., *Выживший. Как еврей из Новогрудка сбежал из гетто и стал миллионером*, „Naviny.by. Белорусские новости”, 27.01.2017, <http://naviny.by/article/20170127/1485493600-vyzhivshiy-kak-evrey-iz-novogrudka-sbezhал-iz-getto-i-stal-millionerom>.
- 27 мая премьера документального фильма „Список Киселева”* „Равнодушных просим не беспокоится...”, „Balayan.info”, http://balayan.info/index.php?option=com_content&task=view&id=31&Itemid=6.
- Двужильная И., *Тема Холокоста в академической музыке*, Гродно 2016.
- День памяти жертв Холокоста в нынешнем году будут впервые отмечать в Беларуси*, „Вясна”, 25.01.2008, <http://spring96.org/ru/news/20123>.
- Еврейские общины Беларуси*, „Interfax.by”, 27.03.2008, <https://www.interfax.by/article/21875>.
- Каган Д., Коен Д., *Холокост и сопротивление на родине Адама Мицкевича*, Москва 2011.
- Каган Д., Коен Д., *Як мы пережили Халакост з яўрэйскім партызанскім атрадам у Бяларусі*, Мінск 1999.
- Капустина О., *Лев Слобин: евреи были неотъемлемой частью Беларуси*, „Deutsche welle”, 21.05.2016, <http://p.dw.com/p/1K6po>.
- Касьянов Г., *К десятилетию Украинского института национальной памяти (2006-2016)*, „Historians.in.ua”, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiju-ukrainskogo-instituta-natsional-noj-pamyati-2006-2016>.

- Константинов Г., *История минского гетто глазами художника*, „Deutsche welle”, 23.10.2008, <http://p.dw.com/p/FfbQ>.
- Критический взгляд на новый музей Великой Отечественной войны в Минске*, „Новая Эўропа”, 24.08.2014, http://n-europe.eu/article/2014/08/25/kriticheskii_vzglyad_na_novy_muzei_velikoi_otechestvennoi_voiny_v_minske.
- Кулевич Р., *В Гродно „Маршем жизни” почтили память жертв Холокоста*, „Hrodna Life”, 29.01.2017, <https://hrodna.life/2017/01/29/v-grodno-marshem-zhizni-pochtili-pamyat-zhertv-holokosta/>.
- Купрысь П., *Благовщина, где убито 150 тыс. человек: неизвестное место памяти под Минском*, „Наша ніва”, 10.08.2015, <https://nn.by/?c=ar&i=154268&lang=ru>.
- Малавская Е., *В Бресте открылся музей „Евреи Бреста”*, „Брестская газета”, 31.03.2011, <http://www.b-g.by/culture/8224/>.
- Местечко исход*, „Yad Vashem. The Visual Center – Online Film Database”, <http://db.yadvashem.org/films/item.html?language=en&itemId=3762120>.
- Милевская Н., *В Пинске отдали дань памяти жертвам фашизма*, „Полесская правда”, 29.10.2017, <http://www.pinsknews.by/?p=48935>.
- Миллер А., *Россия: власть и история*, „Pro et Contra” 2009, № 3-4.
- „Муж – мой личный театральный критик. Интервью с Александрой Сулимой”*, „Trinuna.com”, 12.04.2013.
- На месте расстрела жертв Холокоста в Докишицах открыт мемориальный парк*, „Naviny.by. Белорусские новости”, 23.05.2008, http://naviny.by/gubrics/society/2008/05/23/ic_news_116_291027.
- Народный ансамбль еврейской музыки „Шалом” г. Лида. „Боль памяти”*, <https://www.youtube.com/watch?v=UrP47Nd2N8E>.
- Новик Е., *История Беларуси. Учебное пособие для 10 класса учреждений общего среднего образования с русским языком обучения*, Минск 2012.
- Нордштейн М., *Маша Брускина, которую хотели забыть*, „Isrageo”, <https://isrageo.wordpress.com/2012/10/25/bruskina/>.
- Памятный знак жертвам Холокоста открывают в Корме*, „Белта”, 27.10.2017, <http://m.belta.by/regions/view/pamjatnyj-znak-zhertvam-holokosta-otkryvajut-v-korme-273352-2017>.
- Память жертв Холокоста почтили в Минске. Фоторепортаж*, „Еврейский Киев”, 11.05.2016, <http://evreiskiy.kiev.ua/pamjat-zhertv-kholokosta-pochtili-v-16987.html>.
- Пепеляев В., *Иосиф Шagal открыл выставку основателя израильской мультипликации*, „Беларусь сегодня”, 08.05.2015 <https://www.sb.by/articles/nikogda-bolshe-08052015.html>.
- Поминать жертв Холокоста в Мозыре можно только в отведенный день?*, „Новости TUT.BY”, 26.08.2011, <https://news.tut.by/society/247601.html>.
- Портнов А., *О трёх памятниках жертвам Холокоста. Размышления к 9 мая*, „Уроки истории”, <http://urokiistorii.ru/article/1547>.

- Почему существует историческая мастерская в Минске*, „Историческая мастерская”, <http://gwminsk.com/pochemu-sushchestvuet-istoricheskaya-masterskaya-v-minske>.
- Президент принял участие в открытии мемориального комплекса „Тростенец”*, <https://www.youtube.com/watch?v=3Qo6cITmgy8>.
- Преподавание тем Холокоста и антисемитизма. Обзор и анализ образовательных подходов*, Варшава 2006.
- Разумовский И., *Холокост глазами художников*, „Еврейский обозреватель”, 09.2008, http://www.jewukr.org/observer/eo2003/page_show_ru.php?id=2598.
- Розенблат Е., Еленская И., *Евреи Белоруссии: основные тенденции демографических изменений в XX в.*, https://idun.urfu.ru/fileadmin/user_upload/site_15413/Seminar_po_cerkovnym_knigam/Rozenblat.pdf.
- Рудлінг П. А., *Непрыкмэты генацыд: Халакост у Беларусі*, „Arche” 2013, № 2.
- Саганович Г., *Историческая политика в постсоветской Беларуси*, „Русский вопрос”, http://www.russkiivopros.com/ruskii_vopros.php?pag=one&id=278&kat=5&csl=42.
- Сегодня исполняется 65 лет со дня уничтожения последних узников Минского гетто*, „Деловая газета”, 21.10.2008, <http://bdg.by/news/society/897.html>.
- Смиловицкий Л., *Катастрофа евреев в Белоруссии*, Тель-Авив 2000.
- Спришен С., *Черный обелиск. К истории создания Мемориала на Минской Яме*, „Уроки Холокоста: История и современность”, <http://mb.s5x.org/homoliber.org/ru/uh/uh010504.shtml>.
- Степанян С., *Вадим Акоюн: „Когда тебе надо, ты – еврей, когда надо – армянин”*, „Миасин”, <http://miasin.by/2017/04/14/vadim-akopyan-kogda-tebe-nado-ty-evrej-kogda-nado-armyanin/>.
- Фильм Еврейское гетто*, <https://www.youtube.com/watch?v=qC3QGZLxL8s>.
- Фонд Холокост*, „Союз белорусских еврейских общественных объединений и общин”, <http://xn--b1afb2b.xn--90ais/organizacii/novyj-resurs.html>.
- Хорошилова Т., *Список Киселева*, „Российская газета”, 11.02.2010, <https://rg.ru/2010/02/11/kiselev.html>.